

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ 20:1 (2015), SS.75-98.

OSMANLI DEVLETİNDE CEMALÎLER OKULU: CEMAL HALVETÎ VE ZENBİLLÎ ALÎ CEMALÎ EFENDÎ

Ramazan ATA*

Öz

XV-XVI. asırlarda Osmanlı Devleti'nde her alanda olduğu gibi ilim, fikir ve tasavvuf alanında da zirve dönemi yaşanmıştır. Biz bu çalışmamızda dönemin iki köşetaşı diyebileceğimiz, Halvetîliğin Cemalî kolunun kurucusu ve Anadolu'yu Şiileşmekten kurtaran en önemli şahsiyetlerden olan Cemal Halvetî'nin Tefsir Risalesi ile amcazâdesi olan dönemin şeyhülislamı ve Kanunî dönemi kanunnamelerinin düzenleyicisi Zenbilli Ali Cemalî Efendi'nin Nasihat Risalesi'nin bir karşılaştırmasını yapmaya çalışacağız. Böylece bu zirve dönemde ilimle tasavvufun elele vererek ideal insanı nasıl yetiştirdiğini ortaya koymak için gayret göstereceğiz. Osmanlı Devleti yükselme ve zirve döneminde, pek az istisnalar hariç, insanların maddi ve manevi yönden eğitimi için medrese ile tekkeler arasında uyumlu bir birliktelik kurmuştu. İnsan-ı Kamil olmanın yollarını ortaya koymaya çalışan her iki âlim de farklı yöntemlerle aynı sonuca varmışlardır. Değerler eğitimi bakımından baktığımızda, medrese-tekke-zaviye bağlantısı koptuğu andan itibaren Osmanlı Devleti gerilemeye başlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Cemalîler, Cemal Halvetî, Zenbilli Ali Efendi, Halvetîlik, Osmanlı Devleti.

School of Cemalî in the Ottoman Empire: Cemal Halvetî and Zenbilli Ali Cemali

Abstract

In 15th and 16th centuries Ottoman Empire enjoyed its peak in the fields of science, thought and tasawwuf as well as in other areas. This study is about the comparison of two masterpieces of the period. One of the masterpieces is the Kur'an Commentary Booklet of Cemal Halveti who was the founder of Cemalî School of Halvetisim and one of the most important figures who prevented Anatolia from going under Shiite influence, and the other masterpiece is Advice Booklet of Zenbilli Ali Cemalî Efendi who was the Sheikh ul Islam of the period and the arranger of statute laws of Suleiman the Magnificent. Thus in this study, we discuss how ideal individual could have been brought up by the cooperation of sciences and tasawwuf of the era. During its growth and peak period, the Ottoman Empire managed to build a union between madrasas and

* Yrd., Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, e-mail: ramazanata@aksaray.edu.tr

Islamic monasteries in order to provide its citizens with both material and moral education. Both of these scholars who tried to define the way that would take the individual to the degree of perfect human being, reached to same point even though they employed different methods. In terms of value education, it can be observed that the Ottoman Empire started its decline stage when they abandoned the connection between madrasa, Islamic monasteries.

Keywords: Cemalis, Cemal Halvetî, Zenbilli Ali Effendi, Halvetîsm, Ottoman State.

Giriş

Osmanlı Devleti kuruluşundan sonra devletleşme sürecine girdiği I. Murad döneminden Fatih dönemine kadar Çandarlılar ailesinin siyaset felsefesinin yürüncesinde ilerlemiştir. İstanbul'un fethinden hemen sonra Çandarlı Halil Paşa'nın değişik iftiralarla idam edilmesiyle yönetim büyük oranda devşirmelerin eline geçmiştir. II. Bayezid döneminden itibaren Cemalîler ailesinin etkisi hissedilmeye başlanmıştır. Anadolu'da kapsamlı bir değerler eğitimi ve buna dayanan siyaset felsefesi alan ismini zikrettiğimiz bu ailenin fertleri işbirliği içinde hareket ederek Osmanlı Devleti'nin zirveye çıkmasında önemli görevler yerine getirmişlerdir. Aksaray daha sonra sadrazam da olacak olan İshak Paşa tarafından 1470 yılında yapılan Karaman seferi sonrasında Osmanlı Devleti sınırlarına kalıcı olarak katılmış ve Cemalîler ailesinin önemli bir kısmı İstanbul'a götürülmüştür.

Cemalîler ailesi, Osmanlı Devleti'nin zirveye çıktığı dönemde ilmî, idarî ve dinî alanlarda önemli hizmetlerde bulunmuştur. Nasıl Bermekîler ailesi dönemi Abbasilerin, Nizamülmülk ailesi dönemi Selçukluların zirve dönemleri ise, Cemalîler ailesi dönemi de Osmanlıların zirve dönemidir. Cemalîler dediğimiz aile Hz. Ebubekir ve Fahreddin Razî neslinden gelerek, 1389 yılında Aksaray'da vefat edip Ervah kabristanında medfun bulunan Cemaleddin Muhammed Aksarayî hazretlerine dayanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin zirve döneminde, Cemal Halvetî (ö. 1494) tasavvuf alanında, oğlu Pîrî Mehmed Paşa (ö. 1532) idare alanında, amcazâdesi Zenbilli Ali Efendi (ö. 1526) ise ilmiye alanında Osmanlı Devleti'ne ve padişahlarına yön vermişlerdir. Bu ailenin fertleri, II. Bâyezid, Yavuz ve Kanunî dönemlerinde toplum ve devlet adamına önemli bir canlılık getirmişlerdir.¹ Hoşgörû medeniyeti diyebileceğimiz bu düşüncenin temel taşlarını dinî, tasavvufî ve siyasî alanda çizenlerin en etkililerinden birisi II. Bâyezid, Yavuz ve Kanunî dönemlerinde yaşayan Cemalîler ailesi olmuştur.

¹ Yusuf Küçükdağ, *II. Bayezid, Yavuz ve Kanunî Devirlerinde Cemalî Ailesi*, İstanbul, 1995, s. 166.

Bildiğimiz gibi Osmanlı Devleti, Anadolu Selçuklu Devleti'nin külleri üzerinde ve Moğolların her yönden geriletği insanların omuzlarında doğmuş ve yükselmiştir. Her yönüyle Selçuklu Devleti'nin devamı olan Osmanlı Devleti'nin kısa sürede beylikler arasından sıyrılıp sivrilmesinin nedeni askeri başarısı kadar üstün dehası ile kurup geliştirdiği devlet teşkilatına da dayanır. Osmanlı Devleti'nin yükselme dönemi için Çandarlılar ailesi ne mana ifade ediyorsa, zirve dönemi için Cemalîler ailesi de o manayı ifade etmektedir. Bu ailenin genetiğini çözmek Osmanlı klasik döneminin yönetim şifrelerini de çözmemizi sağlayacaktır.

Açıklanması gereken önemli bir mesele de, Aksaray orijinli olan Cemalîler ailesinin neredeyse hepsinin yolunun Amasya'dan geçmesidir. Cemalîler ailesi için Amasya şehrinin önemli hâle gelmesi Cemaleddin Aksarayî döneminde olmuştur. Cemaleddin Aksarayî samimi arkadaşı Şadgeldi Paşa'nın daveti ile oraya gitmiş ve onun bağımsızlığını ilan etmesinden vefatına kadar yaklaşık 20 yıl (1361-1381) orada kalmış ve önemli görevlerde bulunmuştur. Burada Amasya ve Tokat civarının dikkat çekici bir özelliğini hatırlamakta yarar vardır. Bildiğimiz gibi bu şehirler Türklerin Anadolu'daki ilk yerleşme bölgelerinden olmuştur. Tokat ve Amasya o dönemde Danişmend ili olarak bilinip Türkmen ağırlıklıydı. Daha doğu taraflar ise başta Malatya olmak üzere kozmopolit bir yapıda ve Farisi özellikler taşıyordu.² Bunun yansımaları 1240'larda bu bölgede çıkan Babailik isyanında daha iyi görüyoruz.

Amasya şehri dedelerinden dolayı daha sonraki dönemde de Cemalîler ailesi için bilinir olmuştu. Cemaleddin Aksarayî döndükten sonra da burada bazı akrabaları kalmıştır. Bunun yanı sıra Amasya şehrini tekrar Cemalîler ailesi için çekici hâle getiren bu şehrin Osmanlı Devleti'nin şehzadeler şehri olmasıdır. Bazıları tarafından söylendiği gibi bu durum, Aksaray, Osmanlı Devleti sınırlarına katıldıktan sonra zorla nakil ve iskânla olabileceği gibi, özellikle II. Bâyezid döneminde, onun ilme ve âlime değer veren şahsiyetinden dolayı Amasya'nın bilgi ile uğraşanlar için cazibe merkezi olmasından dolayı olabilir.³ Bu durumu Pîrî Mehmed Paşa'nın babası Cemal Halvetî'nin şeyhi tarafından bu şehre gönderilmesi desteklemiştir. Bundan dolayı bu ailenin okumuşlarından bazıları 1470 yılından sonra Amasya

² Mikail Bayram, "Alâeddin Keykubad'ın İlmî Şahsiyeti", I. Alâeddin Keykubad ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri, 6-7 Kasım 2008, Konya, Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, s. 3.

³ Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, İstanbul, 1927, c. III, s. 227.

şehrine gitmiş olmalıdır. Amasya'da mühim görevlere getirilmeleri de bu durumu desteklemiştir.

II. Bâyezid'in padişah olmasıyla durum değişmiş, aile üyeleri Aksaray, Karaman ve Konya'nın eski önemini kaybetmesinden dolayı İstanbul'a gitmişlerdir. Şehzade Ahmed'in valiliği sırasında Şiiliğin etkisinin artması hatta Cemalîler ailesinden ve Zenbilli Ali Efendi'nin kardeşi Muhyiddin Mehmed Çelebi'nin 1509 yılında bir karışıklık sırasında Şiilik karşıtı vaazları nedeniyle öldürülmesi İstanbul'a göçü iyice hızlandırmıştır.⁴ Bu kısa girişten sonra Cemal Halvetî'nin "Tefsir Risalesi" ve Zenbilli Ali Efendi'nin "Nasihat Risalesi" isimli eserlerinin açıklamasına ve Klasik dönem Osmanlı medeniyeti açısından önemine geçebiliriz.

1. Cemal Halvetî ve Tefsir Risalesi

Cemal Halvetî, II. Bâyezid döneminde yaşamış çok yönlü mutasavvıflardan birisidir. Fatih, İstanbul'u fethedince şehri maddi-manevi yönden imar etmek için birçok gayretlerde bulunmuş, bu çalışmalar Fatih'in oğlu II. Bâyezid döneminde de devam etmiştir. II. Bâyezid kendisi de tasavvufa meyilli olduğu için özellikle mutasavvıf şeyh ve müritlerinin İstanbul'a getirilmesine özel bir gayret göstermiştir. Mutasavvıfların yerleşmesi için padişah ve ileri gelen devlet adamları gerekli dergâh, zaviye ve tekkeleri kurmuşlar, aslen Aksaraylı olan Cemal Halvetî de bu imkândan faydalanan tarikat ileri gelenlerinden birisi olmuştur.

Cemal Halvetî çoğunluk tarafından kabul edilen görüşe göre Aksaray'da doğmuştur. Doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. XV. asrın ikinci yarısında yaşamıştır ve Halvetiyye tarikatının Cemaliyye kolunun kurucusudur. Asıl ismi Ebu'l Fuyûzat Muhammed b Hamidüddin b. Mahmud b. Muhammed b. Cemaleddin Aksarayî olup ilk eğitimini Aksaray'da aldıktan sonra manevi ilimlerde daha ilerlemek için Karaman'a gitmiştir. Burada Karamanlı Karabaş Veli'den maddi ve manevi ilimlerde eğitim alıp derinleşmiştir. Karaman'dan sonra bir süre Konya'da da eğitim görmüş ve buradan İstanbul'a gitmiştir.⁵

Burada medreselerde eğitimini almış ve müderris derecesine ulaşmıştır. Fakat bütün bunlar onu tatmin etmemiş, manevi ilimlerde derinleşmek için müderrisliği ve İstanbul'u terk etmiştir. Bir rüya üzerine,

⁴ Yusuf Küçükdağ, *Veziriazam Pîr Mehmed Paşa*, Konya, 1994, s. 4.

⁵ M. Serhan Tayşi, "Çelebi Halife", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 103, Ağustos, 1996, s. 132-133.

manevi ilimlerde derinleşmek için dönemin önemli Halvetî şeyhlerinden Yahya Şirvanî'nin bulunduğu Bakü'ye gitmek üzere yola çıkmıştır. Bakü'ye vardığı zaman Yahya Şirvanî'nin öldüğünü görmüş ve onun cenazesine katıldıktan sonra yine onun manevi işaretleri ile ileri gelen halifelerinden Muhammed Erzincanî'den ders almak üzere Erzincan'a gitmiştir. Bir süre Muhammed Erzincanî'den manevi ilimlerde ders aldıktan sonra irşad faaliyetlerinde bulunmak üzere Tokat-Amasya bölgesinde görevlendirilmiş, bir süre Tokat'ta bulunduktan sonra Amasya'ya gitmiştir.

Cemal Halvetî'nin asıl tanıdığı ve Osmanlı manevi hayatında etkisinin hissedildiği dönem, daha sonra Osmanlı padişahı olacak olan II. Bâyezid ile tanıştığı Amasya ve sonrası dönem olmuştur. Amasya'da vaktiyle Pir İlyas'ın bulunduğu zaviyeye yerleşmiş, Gümüşoğlu tekkesinde kısa süre durup buradan Hoca Sultan tekkesine geçmiştir. Hoca Sultan tekkesinde iken Şehzade Bâyezid ve onun kapıcıbaşısı Koca Mustafa Paşa ile tanışmıştır. Şehzade Bâyezid'in en fazla itibar ettiği yakın çevresi içinde yer almış, II. Bâyezid padişah olduktan bir süre sonra kendisini irşad faaliyetlerinde bulunmak üzere İstanbul'a çağırmıştır. Bunun üzerine Cemal Halvetî 1485 yılında İstanbul'a gelmiştir.⁶

İstanbul'da 1486 yılında Koca Mustafa Paşa tarafından kendisi için yaptırılan dergâha yerleşmiş, daha sonra bu dergâh II. Bâyezid'in de uğradığı önemli manevi eğitim merkezlerinden birisi haline gelmiştir. Cemal Halvetî iyi bir muhaddis ve müfessir olduğu kadar aynı zamanda iyi bir şairdir. Mutasavvıflar arasında onun kadar eser yazana çok az rastlanmıştır. Arapça, Farsça ve Türkçe olarak yazdığı tasavvufî içerikli tefsir ve hadis eserleri ile dikkat çekmektedir.⁷ 40 hadis şerhleri ve bazı sûre tefsirleri vardır. Ayrıca tasavvuf ve sûfilikle ilgili önemli eserleri vardır. "Risale-i Sûfiyye" isimli eserinde sûfi adabından bahseder.

1485 yılında II. Bayezid'in daveti üzerine İstanbul'a gelen Cemal Halvetî, Halvetîlik tarikatının bu şehirdeki ilk önemli temsilcisidir. Ehl-i Sünnet akaidi üzerinde önemle durmuştur. Hz. Ebubekir ve Hz. Ali hakkında 100 söz isimli eserleri vardır. İstanbul'da birçok talebe yetiştirmiştir. Bunların en önemlileri Sünbül Sinan ve Hayreddin Tokadî hazretleridir. Ömrünün sonlarında İstanbul'da ardı ardına deprem ve veba afetleri olması nedeniyle kırk müridiyle beraber dua etmek üzere Hicaz'a gönderilmiştir. Şam yakınlarında hac yolu üzerinde bulunan Tebük'te 1497 yılında vefat etmiştir.

⁶ Küçükdağ, *Cemalî Ailesi*, s. 28.

⁷ Küçükdağ, *Cemalî Ailesi*, s. 43.

Vasiyeti üzerine hac yolunda olan bu mekâna defnedilmiştir. Halifelerinden Sünbül Sinan kızıyla evlenerek dergâhının başına geçmiştir. Halvetîlik onun vefatından sonra da Anadolu'da Şiiliğin önündeki en önemli engel olmuştur.

Cemal Halvetî, "Tefsir Risalesi" isimli eserinde ayetlerin ayetle ve hadisle tefsir edilmesine önem vermiştir.⁸ Bu da onun dönemin diğer heterodoks tarikatlarından ne kadar farklılaştığını göstermektedir. Mesela Beyyine suresi 6. Ayetteki "*Kıtap ehlinde ve (Allah'a) ortak koşanlardan kafir olanlar cehennem ateşindedirler. Orada ebedi kalacaklardır. Onlar, halkın en şerhileridir.*"⁹ İfadesini ayet ve hadislerle şöyle açıklamaktadır: "*Sonra kalpleriniz yine katılaştı, taş gibi hatta daha da katı oldu.*" (Bakara, 2/74.) "*İşte bunlar hayvanlar gibi, hatta daha sapıktırlar.*" (A'raf, 7/179) "*İnsanlar yaşadıkları hâl üzere ölürler ve öldükleri hâl üzere toplanırlar.*" (Taberanî, El-Mu'cemü'l-avsât, IX/162; Hâkim, El-Müstedrek, III, 7284) Burada dikkat çeken husus Cemal Halvetî'nin ayeti yorumunda yaşamaya vurgu yapan ayet ve hadisleri seçmesi ve onlarla tefsir yapmasıdır. Özellikle hadis-i şerif ışığında yaşadığımız gibi öleceğimiz ve öldüğümüz gibi dirileceğimizin vurgulanması değerler eğitimi bakımından çok önemlidir. Anadolu'da yazılmış kısa işari tefsirlerin önemli örneklerinden olan bu eser dönemin bakış açısını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Ayrıca Şiiliğin Anadolu'daki en önemli muhaliflerinden olan Cemal Halvetî'nin Hz. Ali'den örnek verirken kullandığı ifadeler bakımından yol göstericidir.

Cemal Halvetî eserin girişinde günlük hayatımızda en çok kullandığımız Euzü besmelenin başındaki istiaze ifadesinin işari bakımdan tefsirini yapmaktadır. Halk nazarında ezberlenen ifadeler genelde işari tefsirlerin yorumları olmuştur. Yazarımız buradaki işari yorumunda istiazede geçen Allah lafzıyla kâmil insanın kastedildiğini belirtmekte ve bunun açıklamasını yapmaya çalışmaktadır. Kulun, şeytanın tuzaklarından korunarak Allah'a sığınmasında ve yönelmesinde kâmil insan olmanın önemini ortaya koymaktadır. İstiazenin işari yorumunu yaparken burada geçen kelimelerin kökenleri hakkında da bilgiler vermektedir.¹⁰ Besmelenin tefsirini yaparken Allah'a yaklaşmanın yolları üzerinde durarak besmele ile Allah'a yaklaşma arasındaki ilişkiyi ele almaktadır.¹¹

⁸ Süleyman Özer, *Cemaleddin Aksarayî ve Tefsir Risalesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008. Bundan sonra kısaca "*Aksarayî, Tefsir*" olarak zikredilecektir.

⁹ Beyyine Suresi, 6. Ayet.

¹⁰ Aksarayî, *Tefsir*, s. 1-a/2-b.

¹¹ Aksarayî, *Tefsir*, s. 2/b.

Fatiha sûresinin tefsirini yaparken, Fatiha sûresinde birçok sırlara işaret edildiğini, kendisinin bunların sadece birkaçının üzerinde durduğunu belirtir. Fatiha kelimesinin beş harften oluştuğunu söyleyerek her birinin delalet ettiği anlamları üzerinde durur. Fatiha sûresinin diğer sûreler arasında çok yüce bir yeri olduğunu, Kur'an ve daha önce indirilen ilahi kitapların ve sahifelerin hakikatlerini kendinde topladığını ifade eder. Bu sûrenin hak ve bâtili ayırdığını söyler. Burada mevcudâtın çokluğuna işaretler olduğunu belirtir. "*Ey kardeşlerim*" ifadesini kullanarak bu tefsirin sıkça müridlere anlatıldığını belirtmektedir. "*Elhamdülillah*" ifadesi ile kastedilenin Allah'ın farzlarına ve nafilere yakın durmanın önemi olduğunu söyler. "*İyyake nabüdü*" ibadetlerimizle ve tevhidle yalnız Allah'ı birleriz demektir. "*Enamte aleyhim*" yani Allah'ın nimet verdiklerinden kasıt peygamberler, evliya ve salihlerdir. Fatihanın sonunda "*Amin*" diyerek duamıza icabet et yani seni fiili, sıfati ve zati olarak tanımamız için yardım ederek istediğimizi ver demek istiyoruz.¹² Burada Fatiha suresinin sonunda "*Amin*" denmesi ile ilgili hadisin hasen olduğunu belirtip, Peygamberimizin sesini uzatarak söylediği bu ifadenin Allah'ın Fatiha sûresini okuyan kullarını koruyacağına bir delil olduğunu eklemektedir.¹³

Cemal Halvetî, Fatiha sûresinden sonra Duha sûresinin tefsirine geçer. Burada Duha'dan kastın güneş yani Hz. Muhammed'in ruhu olduğunu ifade eder. Burada klasik anlayışta kuşluk vakti olarak çevrilen duha kelimesini güneş vakti şeklinde yorumlayarak ilginç tefsirlere kapı açar. Seni hakiki babandan ayırarak ruhunu temizleyip kendi zati ve sıfati eğitimine aldı diyor. Sen tevhidi zatiden ve ilahi hakikatleri tanımaktan uzak iken Allah bu eksiklerini tamamladı ve elçisi yaptı. Allah sana bu nimetleri verdiği göre tevhid ilmini gizleme, insanlara anlat. Bu açıklamayı bitirdikten sonra "*Ey aşıklar bir başka yorumu dinleyin*", diyerek "*duha*" kelimesini cemalullah olarak manalandırır, insanlara yansımasının kalb nuru olduğunu belirtir ve diğer ayetleri bunun ışığında açıklar. Ayrıca Allah sevgisinden doğan "*duha*" aydınlığının dünya ve ahiret sevgisinden doğan "*seca*" karanlığını aydınlattığını ifade eder. Burada yine bizim klasik dünya sevgisi eleştirimizin yanına, ahiret sevgisini de ekler. Ayrıca "*duha*" kelimesini kalb aydınlığı olarak, "*seca*" kelimesini ise nefis karanlığı olarak yorumlar.¹⁴ Bütün yorumlarında maddi sahiplikleri eksiklik, manevi sahiplikleri ise gerçek zenginlik olarak

¹² Aksarayî, *Tefsir*, s. 2/b, 3/a, b, 4/a.

¹³ Fatiha, 1/1-7.

¹⁴ Duha, 93/1-3.

görmektedir. Hidayete erdirmede mutlak velayetin Allah'ta, hususi velayetin Hz. Muhammed'de olduğunu belirtir. Bu velayetin Muhyiddin Arabî'de olduğu gibi Allah'ın sevgili kullarına da geçebileceğini söyler. Böylece Muhyiddin Arabî'yi mutasavvıflar arasında birinci sıraya yerleştirir.¹⁵

Cemal Halvetî'nin İnşirah sûresinde bazı ayetlerin işari yorumlarını birkaç değişik şekilde yaptığı görülür. Kalbi açmaktan kastın onu nübüvvet, velayet ve onlara taalluk eden nurlarla süslemek olduğunu ifade eder. Bütün bu yorumlarda öne çıkan zati ve subuti sıfatlar konusu onun vahdet-i vücud düşüncesine bağlı olduğunu göstermektedir. Bu da bize Muhyiddin Arabî'nin Anadolu Selçuklu ve Osmanlı âlimlerini ve mutasavvıflarını derinden etkilediğini ispat etmektedir. "*Senin ismini yüceltmedik mi*" deki "*zikr*" kelimesinden kastın ismi azam olduğunu belirtir. Bu sûrede açık ve gizli zikir üzerinde durarak, insanın kötü huylardan ancak sesli zikirle kurtulabileceğini belirtmektedir.¹⁶ Zorluk ve kolaylığı idealar alemi ve gölgeler alemi olarak yorumlamaktadır. Bu yorum bize Eflatun felsefesinden etkilendiğini göstermektedir. Bu da Fahreddin Razî çizgisini takip ettiğini ispat eder.¹⁷ Ayrıca çeşitli tasavvufi makamlardan bahsederek İnşirah sûresinin ayetlerinin her birinin işaret ettiği makamları söylemektedir.¹⁸ "*Fergab*" kelimesini, çokluğun içindeki biri gör ve insanlara onu anlatmaya çalış şeklinde yorumlar. Sûrenin sonunda Allah'ın isimlerine ve Kur'an hakikatlerine mazhar olabilmek için kâmil bir şeyhin kapısında hizmet etmenin ve onun sohbetine katılmanın önemi üzerinde durur.¹⁹

Bütün bu yorumları yaptıktan sonra tarikat sâliklerine özel "*Ey aşıklar*" diyerek sûrenin bir başka tefsirini daha yapar. Buradaki yorumda insanlara dinin emirlerini anlatarak yorulduğu zaman, seni yaratana dönerek namazla dinlen ifadesini kullanır. Namaz ibadetinin dünyanın boş işlerinden insanı kurtarıp rabbine yönelterek dinlendirici bir etkisi olduğundan bahseder. Bir üçüncü yorum daha yaparak, "*Vizrak*" kelimesini peygamberin terbiyesine engel olan ve zorlaştıran kötü huyların ondan uzaklaştırılması şeklinde açıklar. "*Fensab*" emrini ise bedenî işleri bitirdiğin zaman nefsini kalbî, ruhî ve sırrî olan manevi uğraşlara yönelt şeklinde yorumlar. Son bir yorum olarak, "*Ve ila rabbike fergab*" ayetini birliğin zatiyetine karşı olarak Fena fillaha ulaşmak

¹⁵ Aksarayî, *Tefsir*, s. 4/b, 5/a, 5/b.

¹⁶ Aksarayî, *Tefsir*, s. 7/a.

¹⁷ Süleyman Uludağ, *Fahreddin Razî*, Ankara, 1991, s. 92-105.

¹⁸ Aksarayî, *Tefsir*, s. 7/a-7/b.

¹⁹ İnşirah, 94/1-8.

şeklinde yorumlar. Bunun kâmil bir şeyhin hizmetinde ve sohbetinde mümkün olabileceğini söyler.²⁰

Tîn sûresinde, incirin ve zeytinin birçok özellikler taşıması, insanlara çeşitli faydaları olması ve tadının çok lezzetli olması yönleriyle Kur'an'ın da incir ve zeytin gibi olduğunu belirterek, sûredeki incir ve zeytin kelimeleri ile Kur'an'ın kastedildiği yorumunu yapmaktadır. Sûrede geçen Sina dağı ile Kur'an'ın kastedildiğini belirterek, Kur'an'ın Sina dağı gibi dünyanın düzenini sağlayan bir direk olduğunu söyler. Aynı şekilde sûrede zikredilen "güvenli şehir" ifadesinden kastın Kur'an olduğu açıklamasını yaparak, nasıl şehir ihtiyaç duyulan birçok şeyi içinde barındırıyorsa, Kur'an da insanların ihtiyaç duyduğu her şeyi içinde barındırmaktadır yorumunu yapar.²¹ Ancak bu durumun çokluktan kurtulup vahdete ulaşanlar için mümkün olduğu ifade eder.²² Tîn sûresinin bir başka tefsirinde ise; incir, zeytin, Sina dağı ve güvenli şehirle Hz. Muhammed'in kastedildiği ifade edilmektedir.²³ 8/b sayfasındaki son yorumda insanın aydınlıktan ve karanlıktan yaratıldığının ifade edilmesi Fars düşüncesindeki dualiteyi hatırlatmaktadır.

Müfessirimiz Alâk sûresinin tefsirinde, bu sûrenin inen ilk sûre olduğunu ifade eder. Bu sûrenin ilk olarak Tavus adlı melek aracılığı ile indirildiğini söyler. Bu sûrede bazı harfi cerlerin işari manalarını açıklamaya çalışır. Burada "Oku" emriyle kastedilen önce Kur'an'ı okumak sonra ezberlemek sonra da öğrenmek ve öğretmektir. Burada "Halega" kelimesinin iki defa tekrarlanması iki yaratılmaya delalet eder. Bunlar ruhların yaratılması yani manevi yaratılma ve sureten yaratılmadır. "İnsana bilmediklerini öğretti" ayeti ile gayb haberlerinin ve eşyaların kastedildiğini ve Hz. Adem'e bu haberler öğretilerek meleklerden üstün kılındığını belirtir. "İnsan bütün bunlara rağmen azar" ayetiyle insan nefsinin sapkınlığa müsait olduğunu ve ona güvenmenin firavuna benzemek olacağını ifade eder. "vescüd" emrinden kastın mevcudiyetini Allah'ın varlığında yok et demektir diyor. "vegterib" emrinden kastın ise bütün varlığını ona yaklaştırarak o'nda yokolup fenaya ulaşmaktır²⁴ diye yorumluyor.²⁵

Kadir sûresinde yaptığı işari yorumlara göre birinci ayetin manası; "Kur'anî hakikatları vuslat gecesinde Hz. Muhammed'in kalbine manevi olarak

²⁰ Aksarayî, *Tefsir*, s. 7/a, 7/b.

²¹ Tîn, 95/1-4.

²² Aksarayî, *Tefsir*, s. 7/b-8/a.

²³ Aksarayî, *Tefsir*, s. 8/b.

²⁴ Alâk, 96/1-19.

²⁵ Aksarayî, *Tefsir*, s. 9/b-10/a,b- 11/a,b- 12/a.

indirdik" şeklindedir. Bu yorum klasik yorumlara göre oldukça farklı manalar içermekte ve eğitimde kalbin önemini vurgulamaktadır. Tasavvuf sâlikleri bu manevi hakikatleri kavramak için gölgeler aleminden kurtulup fena mertebesine ulaşmalıdır. Sûre ile ilgili dikkat çeken bir başka yorum ise "*bin ay*" ifadesinin mertebe veya makam olarak tefsir edilmesidir. Bu mertebelere ulaşabilmek için tabii ki kalbin temizlenmesi ön şarttır. Allah'a ulaşmanın yolu ancak O'nun dışındaki bütün varlıklardan uzaklaşmakla mümkündür. Burada fena fillah makamını öneminden bahsedilir. Burada "*Kadir gecesini ihya edenlerin geçmiş günahlarının bağışlanacağı*" hadisi hatırlatılır. İnen meleklerden kastın ruhani hakikatlere bu gecede daha kolay ulaşmak manasına geldiğini ifade eder.²⁶ Gerçek hakkı isteyen, şeyhinin ölümünden sonra bile onun sulûkünü tamamlayıp fiillerin ve sıfatların birliğine götürülmesini isteyendir.²⁷

Beyyine sûresinin tefsirinde, Hz. Muhammed'in kainatın ruhu ve temeli olduğundan bahsedilmektedir. Yahudilik, hıristiyanlık, müşriklik nefsi levvamenin mertebeleri olarak yorumlanmaktadır. "*Nefsi levvame*" ise büyük put şeklinde ifade edilmektedir. "*münfekkin*" kelimesinden kastedilen sapıklık ve sapkınlık içinde batıl yolda olanlardır. Bu duruma zamanını örnek göstererek daha fazla izaha gerek olmadığını belirtir. Bu sûrede geçen "*Allah'tan bir elçi*" ifadesiyle rabbâni ilhamlara işaret edilmesinin gayet mümkün olduğu söylenir. Şayet bu kastedilmişse nefsin rabbâni ilhamlar vasıtasıyla nefsanî ve şeytani tehlikelerden emin olabileceği yorumu yapılmaktadır. Dinin yalnız Allah'a mahsus kılınmasından kastın tevhid vasıtasıyla diğer her şeyi yok sayıp fena makamına ulaşmak olduğunu belirtir. Haniflerden kastın ise ibadetlerindeki samimiyetlerinden dolayı tevhid ilminde uzman olanlar olduğunu söyler. Namazı ikame edenlerden kasıt Alaha bağlı olanlar, zekatı verenlerden kasıt nefislerini temizleyenler ve ilmi isteyenlere kazandıranlardır diyor. Cennete girme ise daha ölmeden önce ölüm zorluklarının kolaylaştırılması ve şeyh-i kâmil vasıtasıyla manevi mertebelerin verilmesi şeklinde dünyada başlar şeklinde yorumluyor. Allah cennetliklerin kendisinden başkasına meyletmemelerinden dolayı onlardan razıdır. Allahın kulları ise kendilerine zati tevhidi verip fena makamına ulaştırdığından dolayı

²⁶ Kadir, 97/1-5.

²⁷ Aksarayî, *Tefsir*, s. 11/b-13/a. Fena makamı. Arapça fani olmak, yok olmak manalarına gelir. Dünyevî nesnelere sūfin gözünden silinip yok olmasına fena denilir. Fena hâli, kulun benliğinin yok olması ile tevhidin gerçekleşmesi demektir. Bu hâl tevhidin en yüksek derecesidir. (bkz. Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara, 1997, s. 267-268.

Allah'a müteşekkirdir.²⁸ Beyyine, Korkanlardan kasıt ise Allah'ın celali hakkı için mevcudiyetlerini onun nurunda eritenlerdir.²⁹

Zilzâl sûresinin tefsirinde, zelzeleden kastın ölüm sıkıntısı anında beden yerindeki insanî ruhun Allah'ın izzetine kavuşmanın şiddetiyle harekete geçip sarsılması olduğunu belirtiyor. O anda ilahi gerçeklerden habersiz olanların ölümden hemen önce Allah'a şahid olunca ne oluyor şeklinde şaşkınlığa düşeceklerini ifade ediyor. Öldükten sonra yaptıkları haber verilmek üzere insanlar tek tek Allah'ın karşılıkları gösterilmek üzere getirilirler. Burada zerre miktarı hayırdan kastın kalbî sayfalar olduğu, zerre miktarı şerden kastın ise nefsî sayfalar olduğu ifade edilir.³⁰ Bilin ki nefsî sayfalardan birinci orta ve büyük kıyametler kastedilmektedir diyor.³¹

Cemal Halvetî'ye göre Âdiyat sûresinde hakka ve hakikate yönelmiş nefislerden bahsedilmektedir. "Kadha" kelimesinden kasıt aşıkların nefisleri, "subha" kelimesinden kasıt vâkıfların nefisleri, "neka" dan kasıt âriflerin nefisleri, "cem'a" dan kasıt ise bütün evliyanın, seçkinlerinin nefisleridir diyerek tasavvuftaki mertebeleri işaret ediyor. Âdiyât sûresinin tefsirinde, sûrede geçen "Nankör insan" dan kastın şeriat, tarikat ve hakikatta farklı olduğu yorumunu yapmaktadır. Cemal Halvetî, "Nankör insan" ifadesini; şeriatta farzları terkeden, tarikatta faziletleri terkeden, hakikatta ise Allah'ın iradesine aykırı bir iradede bulunan şeklinde yorumlamaktadır. Ayrıca evladlarının, mallarının çokluğundan dolayı ilahi akidlerini unutmalarından dolayı da nankördürler. Bedeni amellerin bir neticesi olarak kalpte ortaya çıkanları da Allah bilir³² ve gizli ve açık olan bütün amellerin karşılığını verir.³³

Kâriâ sûresinin tefsirinde, bu kelimenin yorumu dahilinde yine fena makamının derecelerinden bahseder. Bu kelimenin üç manası vardır. Bu yorumları artık tamamen tasavvufî yorumlardır. Birincisi, sâlikin fiillerinin Allah'ın fiillerinin nurunda fani olmasıdır (*Fena fi-efalillah*). İkincisi, sâlikin sıfatlarının Allah'ın sıfatlarının nurunda fani olmasıdır (*Fena fi-sıfatillah*). Üçüncüsü ve en büyüğü, sâlikin varlığının Allah'ın zatının zuhuruyla fani olmasıdır (*Fena fi-zatillah*).³⁴ Sûrenin devamında da bu üç makam çerçevesinde diğer ayetleri yorumlar.³⁵

²⁸ Beyyine, 98/1-8.

²⁹ Aksarayî, *Tefsir*, s. 13/b-14/a,b-15/a.

³⁰ Zilzâl, 99/1-8.

³¹ Aksarayî, *Tefsir*, s. 15/a,b.

³² Âdiyat, 100/1-11.

³³ Aksarayî, *Tefsir*, s. 15/b-16/a.

³⁴ Kâriâ, 101/1-4.

³⁵ Aksarayî, *Tefsir*, s. 16/b-17/b.

Tekâsür sûresinin tefsirinde, fani ve geçici lezzetler sizi Allah'ı tanımaktan, sevmekten ve bundan hâsıl olacak mutlak zata ulaşmaktan alıkoyuyor diyor. Ama bunlara ne kadar dalarsanız dalın nihayetinde varacağınız yer mezardır. Ruhlarınız bedenlerinizden ayrıldığında gerçeği anlayacaksınız. Kıyamet gününde gerçeği daha iyi anlayacaksınız. Orada dünyada lezzetlere dalmanızdan dolayı ateşi göreceksiniz ve ona gireceksiniz ve size verilen görülen ve görülmeven nimetlerden³⁶ hesaba çekileceksiniz.³⁷

Yazarımız Asr sûresinin tefsirinde, "Asr" kelimesinden kastın çokluktan ayrılıp Allah'ın nuruna muttasıl olunan zaman olduğunu ifade ediyor. Allah'ı her şeyde görmeyi unutanların başta ve sonda zararda olacaklarını belirterek birçok yerde işaret ettiği "*yaşadığınız gibi ölürsünüz, öldüğünüz gibi dirilirsiniz*" hadisini burada da kaydediyor ve "*burada kör olan ahirette de kör olur*" ayetini ekliyor. İman edenlerden kastın görüyormuş gibi inananlar, Salih amel işleyenlerden kastın ise temiz amellerle Allah'ı sıfatlarıyla tanıma kabiliyeti kazananlar olduğunu ifade ediyor. Hakkı tavsiye edenlerden kastın, Kur'anî hakikatleri ve furkani esrarları görenler, sabrı tavsiye edenlerden kastın ise ilahi celalin tecellisine sabır yani sâlikin ölmeden önce kalbî namaza yetenek kazanması³⁸ olduğunu belirtiyor.³⁹

Hümeze sûresinin tefsirinde, dünya sevgisinin her türlü hatanın kaynağı olduğu belirtilerek, dünya sevgisinden kurtulmanın önemi ayet ve hadislerle vurgulanmaktadır. Ayrıca başka insanlar hakkında iyi düşünmenin önemi üzerinde durulmaktadır. İnsandaki hayvani özellikler olan şehvet, gazap ve dünya sevgisi, peygamberimizin dediği gibi, "*bütün kötülüklerin başıdır.*" Bundan kurtulun ki yaratıklar dilinizden emin olsun siz de kurtuluşa erin. Kalplere işleyen ateşi⁴⁰ tasavvufî kabiliyetleri olanlar için aşk ateşi olarak yorumluyor.⁴¹

Fil suresinde müfessirimiz, ilk ayetleri rabbani vahyin nefsanî kuvvetleri nasıl yok ettiğinden haberiniz yok mu şeklinde yorumluyor. Allah kahhar sıfatı ile onların fena fikirlerini başlarına geçirdi diyor.⁴² Burada "*Bir saat tefekkürün bin yıl ibadetten hayırlı olduğu*" hadisini örnek veriyor.⁴³

³⁶ Tekâsür, 102/1-8.

³⁷ Aksarayî, *Tefsir*, s. 17/b-18/a.

³⁸ Asr, 103/1-3.

³⁹ Aksarayî, *Tefsir*, s. 18/a,b.

⁴⁰ Hümeze, 104/1-7.

⁴¹ Aksarayî, *Tefsir*, s. 18/b-19/a.

⁴² Fil, 105/1-5.

⁴³ Aksarayî, *Tefsir*, s. 19/a,b.

Kureyş sûresinin tefsirinde, nefsanî kuvvetin nefsanî ve ruhani menzillerde yolculuğundan bahsetmektedir. "*Kulluk edin*" demekten kastın Allah'ı birleyin manasına olduğunu söylüyor. "*Bu beytin sahibinden*" kastın, insani kalbin, rabbinin nuru olduğunu ifade ediyor. Rabbanî ilhamlarla kalbinizi mutmain kıldı ve nefsanî kuvvetlerinizi yok ederek size güven verdi⁴⁴ şeklinde yorumluyor.⁴⁵

Halvetî, Maun sûresinin tefsirinde, ilk ayeti, "*Cahilin hesap gününü cehaletiyle yalanlamasını tanıdın mı?*" şeklinde yorumluyor ve çok karmaşık manevi yorumlar yapıyor. "*Zerre miktarı iyilik yapan...*" ayetini örnek getiriyor. "*Yetimi iter kalkar*" ayetinden kastın, manevi ilminden ve sevgisinden olmayanlara vermez ve hizmete gelenleri kabul etmez şeklinde açıklıyor. Kur'ani ve rabbanî hakikatlere ulaşmaya vesile olmaz. Namazı insanlara göstermek için kılar ve nefsinin ayıplanan davranışlardan⁴⁶ temizlemez.⁴⁷

Müfessirimiz, Kevser sûresinin tefsirinde, "*Kevser verilmesinden*" kastın Allah'ın zatının bilgisinin verilmesi ve marifetü-zatullah olduğunu ifade etmektedir. "*Namaz kıl*" ifadesinden kastın ise görünen uzuvlarını emrolunan namazın nuruyla süsle ve ona yaklaş olduğunu belirtiyor. "*Venhar*" dan kastın nefsinin işlerinden, sıfatlarından ve zatından tecrit et olduğunu söylüyor. "*Ebter*" ifadesinden kastın ise, Sana buğzeden, Allah'ı görmekten ve ona ulaşmaktan uzak olacaktır⁴⁸ demek olduğunu ifade ediyor.⁴⁹

Müfessirimiz, Kâfirun sûresinin tefsirinde, "*Kâfirler*" ifadesinden kastın ezeli fitratın nurunu gizleyenler, "*Din*" ifadesinden kastın ise, "*sizin tevhidiniz üzerini örterek, bizimki ise ortaya çıkarmak şeklinde olacaktır*"⁵⁰ diye yorumlamaktadır.⁵¹

Nasr sûresinin tefsirinde, zaferden kastın Allah'ın ilahi isimlerinin ve rabbanî sıfatlarının tecellisi olduğunu ifade etmektedir. Bu tecelli gerçekleştiği zaman insanlar rahmete gark olurlar ve hepsi tevhid nurunun denizine dalarak mutluluğa ererler demektir. Bu durum gerçekleştiği

⁴⁴ Kureyş, 106/1-4.

⁴⁵ Aksarayî, *Tefsir*, s. 19/a,b.

⁴⁶ Maun, 107/1-7.

⁴⁷ Aksarayî, *Tefsir*, s. 19/b.

⁴⁸ Kevser, 108/1-3.

⁴⁹ Aksarayî, *Tefsir*, s.20/a.

⁵⁰ Kâfirun, 109/1-6.

⁵¹ Aksarayî, *Tefsir*, s. 20/a,b.

zaman sen de mağfiret ve fenaya ulaşmayı iste⁵² ki derecelerin en yücesi budur diye yorumlamaktadır.⁵³

Tebbet sûresinin tefsirinde, fayda vermeyen maldan kastın faydasız ilim, kullanılmayan fitri yetenekler ve bunlarla kazanılan dünyevi ilim olduğunu ifade ediyor. Böyle ilim sahipleri ve bağlıları cehenneme girecektir⁵⁴ diyor.⁵⁵

İhlâs sûresinin tefsirinde, Alâk sûresinde olduğu gibi kelimelerin sarf ve nahiv yönü üzerinde durulmaktadır. Burada Halvetî'nin Arapçaya ne kadar hâkim olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu sûrenin tefsirinde ilk olarak sûreye İhlâs isminin verilmesini işari yönden izah etmeye çalışır. Daha sonra ihlâs kelimesinin tanımını yaparak ihlâs kavramı üzerinde durur. Bu sûrede geçen "*Ehad*" yani tek kelimesini ele alarak "*Vâhid*" kelimesinden farklı bir mana taşıdığını izah etmeye çalışıyor. "*Ehad*" kelimesinin, sıfatlarını dikkate almaksızın Allah'ın zatını ifade ettiğini belirtir. "*Vâhid*" ise, tüm sıfatları ile beraber Allahın zatını ifade eder şeklinde açıklamada bulunur.⁵⁶ Bu sûrenin tefsirinde, Allah isminin her şeyin başı ve zatının aynısı olduğu bu nedenle bu sûreye samimiyet manasına gelen ihlâs isminin verildiğini belirtiyor. İhlâs hakiki öğüt demektir. Bu süre Halvetî'ye göre Allah'ı çoklukla ilgili her türlü zati ve sıfati ortaktan ve çokluktan beri kıldığı için⁵⁷ bu ismi almıştır.⁵⁸

Felak sûresinin tefsirinde, "*Gasıkın*" den kastın insanın aklıyla elde ettiği insani ilminden dolayı ortaya çıkan nefsanî karanlıklar ve nefsin karanlığında kaybolan kalb olduğunu ifade etmektedir.⁵⁹ Hasedin insanı fena derecesine ulaştıracak temkine engel olduğunu ve her şeyi boşa çıkardığını belirtmektedir.⁶⁰

Yazarımız, Nâs sûresinin tefsirinde yine işari tefsire başvurarak üç kutuptan bahsetmektedir. Bunlar; Rabb'in kulu, Melik'in kulu ve Allah'ın kuludur. Buna göre sûrede geçen sığınmanın manası bu üç mertebeye göre izafi bir ruha sığınmadır. Çünkü o, fiiller makamında; isim, rabb ve ruhtur. Sıfatlar makamında; isim, melik ve ruhtur. Zat makamında ise, isim, ilah ve ruhtur. Şeytan, Allah ve Rahman'ın mukabilidir. Şeytan bu ikisinin

⁵² Nasr, 110/1-3.

⁵³ Aksarayî, *Tefsir*, s. 20/b.

⁵⁴ Tebbet, 111/1-5.

⁵⁵ Aksarayî, *Tefsir*, s. 21/a,b.

⁵⁶ Aksarayî, *Tefsir*, s. 21/b.

⁵⁷ İhlâs, 112/1-4.

⁵⁸ Aksarayî, *Tefsir*, s. 21/b-22/a,b.

⁵⁹ Felak, 113/1-5.

⁶⁰ Aksarayî, *Tefsir*, s. 22/b-23/a.

görüntüsünde olamaz. Ancak Allah'ın diğer isimlerinin görüntüsüne bürünebilir. Bu nedenle şeytan, tevhidin sırlarını bilmeyen bir şeyhe bağlı mürid için tehlikeli bir durum olur.⁶¹ Şeytanın tuzaklarından kurtulabilmek için Allah ve Rahman adını çok iyi bilen bir ârifin olması gerekir.⁶²

Cemal Halvetî'nin bu kısa tefsiri incelendiği zaman çok az yerde sarf ve nahiv açıklaması yapıldığı görülür. Bu kısa açıklamalar bile Arapça dil bilgisi alanında çok iyi olduğunu göstermektedir. Bu alana çok az girmesinin nedeni tefsirdeki asıl amacının tasavvuf ehline ayetlerin işari yorumunu yapmak istemesinden dolayıdır. Bu durum, müridlerin dinî alanda çok cahil olmasından dolayı bu alandaki eksikliği hissetmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Tefsirde önce kelimelerin işari manaları verilmekte, sonra ayetlerden çıkarılan işari yorumlar ortaya konulmaktadır. Bazı sûrelerde ise ayrıca sûrenin bir bütün olarak ifade ettiği işari yorum üzerinde durulmaktadır.⁶³

Eserde işari tefsirlerde çokça görülen ve sıhhati tartışmalı olan hadislerden fazlaca görülmektedir.⁶⁴ Sahabelerden adı geçenler özellikle Hz. Ali, annesi Fatıma binti Esed ve Ebu Hureyre'dir.⁶⁵ Adı geçen mutasavvıflar ise; Bâyezd-i Bistamî, Şiblî, Hasan el-Harakanî, Seyyid Yahya ve Muhyiddin Arabî'dir.⁶⁶

İşari bir tefsir olmasından dolayı eserde birçok tasavvufî terimler geçmektedir. Bu tasavvufî terimlerden bazıları şunlardır; Fena fillah, feyz, hakikat, hikmet, insan-ı kâmil, ism-i azam, kalb, kutb, makam, marifet, meczub, mertebe, müşahede, nefis-i levvâme, ruh, sâlik, sır, şeriat, şeyh, tarikat, telvin, tevbe, velayet, zikr-i cehrî, zikr-i hafî.⁶⁷

2. Zenbilli Ali Cemalî Efendi ve Nasihat Risalesi

Cemalîler ailesinden gelen ve asıl adı Ali Cemalî olan Zenbilli Ali Efendi'nin ne zaman doğduğu bilinmemekle beraber 1445 yılında Aksaray'da doğduğu bazı kaynaklarda ifade edilmektedir.⁶⁸ Aksaray'ın köklü ailelerinden olan Cemalîler ailesinden Ahmed b. Mehmed Çelebi'nin oğludur. İlk tahsilini

⁶¹ Nâs, 114/1-6.

⁶² Aksarayî, *Tefsir*, s. 23/a-23/b.

⁶³ Aksarayî, *Tefsir*, s. 22/a-23/b.

⁶⁴ Aksarayî, *Tefsir*, s. 4/a, 15/a, 16/b, 18/b.

⁶⁵ Aksarayî, *Tefsir*, s. 8/a, 21/b, 4/a.

⁶⁶ Aksarayî, *Tefsir*, s. 9/a, 14/b, 22/b, 5/b.

⁶⁷ Aksarayî, *Tefsir*, s. 16/a, 2/b, 4/b, 5/a,b, 8/a, 10/b, 12/a, 16/a, 19/b, 21/b, 23/a, b.

⁶⁸ Küçükdağ, *Cemalî Ailesi*, s. 52.

Karaman'da gördükten sonra eğitim hayatına Konya, İstanbul ve Bursa'da devam etmiştir. Tedrise beşikte başladığı ve keskin bir zekâyâ sahip olduğu rivayet edilir. Karaman ve Konya'daki âlimler bilgi seviyelerinin kendisini yetiştirmeye yetmediğini belirterek bir referansla İstanbul'a Molla Hüsrev'e ders almak üzere göndermişlerdir. Molla Hüsrev kısa sürede seviyesinin çok yükseldiğini görerek kendini manevi ilimlerde de ilerletmesi için Bursa'ya Mevlana Muslihiddin'e göndermiştir. Bu sırada Ebulvefa hazretlerinden de ders alarak manevi alanda iyice derinleşmiştir.

II. Bâyezid onun ilmi basamaklardaki bu ilerlemesini sürekli izlemiş ve ona güvendiği için önemli görevlere getirmiştir. Muhtemeldir ki bu durumda, Ali Cemalî'nin kabiliyeti kadar II. Bâyezid'in yakın çevresinde bulunan Cemalîler ailesinin telkinlerinin de etkisi olmuştur. II. Bâyezid bu çerçevede onun Edirne, Bursa, İznik ve ileri gelen bazı medreselerde ders vermesini sağlamıştır. Bu aşamalardan sonra Zenbilli Ali Efendi şehzadeler şehri Amasya'ya müftü olarak atanmıştır. Ancak bu görevi sırasında gördüğü rüya ve bazı çekemeyenlerin iftiralara üzerine bu görevi terk ederek önce kendini geliştirmek üzere Mısır'a ve orada yaklaşık bir yıl kaldıktan sonra Hicaz'a gitmiştir. Yaklaşık iki yıl süren bu dönemde Mısır kütüphanelerini ve eğitim sistemini inceleyerek bunu Osmanlı tedrisat sistemi ile mukayese etmiştir. Mekke ve Medine'de yıllardır hasretini çektiği peygamber ve sahabe hasretini gidermiş aynı zamanda buralarda yapılması gereken imar faaliyetlerini tespit ederek daha sonraki şeyhülislamlık döneminde bunların takipçisi olmuştur. Böylece Yavuz'un buraları Osmanlı topraklarına katarak kutsal hizmetleri yüklenmesinin en önemli teşvikçisi olmuştur.

II. Bâyezid onu Hicaz'dan çağırarak 1503 yılında şeyhülislam yapmış, ölümüne kadar yaklaşık 23 yıl bu görevde bulunup, şeyhülislamlık makamına en büyük saygınlığını bu dönemde kazandırmıştır. Osmanlı Devleti'nin zirvesini teşkil eden II. Bâyezid, Yavuz ve Kanunî dönemlerinin en etkili şahsiyetlerinden birisi olup Osmanlı hukukunun ve kanunnamelerinin en önemli mimarlarından olmuştur. Cesur olarak doğruları söylemekten çekinmemiş ve bu durumda Yavuz Sultan Selim ile farklı düşündükleri birçok ilginç olay yaşanmıştır. Maliye memurlarının ve tüccarların haksız yere cezalandırılmalarını engellemesiyle, Müslüman olmayanların zorla Müslümanlaştırılmasına karşı çıkması olayları bunun örneklerindedir. Hukukun üstünlüğünü korumada aynı aileden Pîrî Mehmed Paşa ile birlikte

Osmanlı tarihinin en ideal ikilisini oluşturmuşlardır. Padişahların sınırsız sayılabilecek yetkilerini, dinin adalet anlayışı ile sınırlandırmıştır.⁶⁹

Zenbilli Ali Efendi zekâ ve kabiliyetinin yanı sıra son derece zühd ve takva sahibiydi. Beş vakit namazı cemaatle eda etmek için özel gayret gösterirdi. Soru soranların etkisi altında kalmamak ve vaktinde cevap vermek için soruları zenbille alır ve cevapları zenbille gönderirdi. Yavuz Sultan Selim bütün sertliğine rağmen onun bu özelliklerinden dolayı genellikle kararlarına uyardı. Birgün yüzüne çok kararlı bir şekilde şöyle demişti: "*Eğer şeriata aykırı kararlar verersen, ben de senin haline fetva veririm.*" Yine bir gün Kanunî, saray bahçesindeki ağaçlara zarar veren karıncalarla ilgili olarak manzum şekilde şu soruyu sormuştu: "*Dırahtı sarmış olsa eğer karınca, Zarar var mı karıncayı kırınca.*" Zenbilli Ali Efendi bu soruya verdiği müthiş cevapta şiirdeki yeteneğini de ortaya koymuştu: "*Yarın divanına hakkın varınca, Süleyman'dan hakkın alır karınca.*"

Aslen Aksaraylı olan Cemalîler ailesine mensup olan Zenbilli Ali Efendi 23 yıl şeyhülislamlık yaptıktan sonra seksenli yaşlarında 1526 tarihinde vefat etti. Mezarı kendi yaptırdığı medresenin avlusunda zeyrek'tedir. Sekizinci Osmanlı şeyhülislamıdır ve bu makama gerçek değerini o kazandırmıştır. Zenbilli Ali Efendi; II. Bâyezid, Yavuz ve Kanunî dönemlerinde yaklaşık 25 yıl şeyhülislamlık yapan çok önemli bir şahsiyettir. Kısaca yorumlamaya çalışacağımız "*Nasihat Risalesi*" isimli eserinde, imanî hakikatlerden, nefis ve şeytanın tuzaklarından, nefsi kötü sıfatlardan temizlemek gerektiğinden, Allah rızasını elde etmenin yollarından vb. konulardan bahseder. Böylece ideal insanın özelliklerini ve bunun nasıl elde edileceğini ortaya koyar. Eserine "*Nasihat Risalesi*" ismini vermesinin nedeni büyük ihtimalle Peygamberimizin, "*Eddînü nasihatün*" hadisi olmalıdır. Ayrıca o dönemde yazılan risaleler kısa ve özlü olmaları hasebiyle halkı dinî konularda aydınlatmanın en önemli vasıtalarından birisi olmuştur.

Risalenin ilk bölümünde yazarımız hamdele ve salveleden sonra, Müslümanların yanlışlardan kurtulup sahih imana ulaşmasını sağlayan müctehid imamlara minnet ifade etmektedir. Bunun ardından nefis ve ruh konusuna girip kime mümin kime münafık, kime kafir denileceği üzerinde durmaktadır. Ruh ve nefsin bir olduğunu ama sıfatlarının farklı olduğunu ifade etmektedir. Mesela kâfirin nefsinin fuzuli olup makbul olmadığını söylemektedir. Çünkü o Allah'ın varlığını kabul edip birliğini etmese kâfir olur. Allah'ın birliğini kabul eder ama Hz. Muhammed'i kabul etmese yine kâfir

⁶⁹ Küçükdağ, *Pîrî Mehmed Paşa*, s. 190-201.

olur. Bu ikisini kabul edip emri bil maruf nehyi anil münkeri kabul etmese o zaman da kâfir olur. Burada iyiliği yaymak için cihadın önemini vurguluyor. Namaz kılmayan ise münafık olur. Özellikle nifak kavramı üzerinde ısrarla durmakta ve bundan korunmanın yollarından bahsetmektedir. Namaz kılarken diğer meşgaleleri terk etmenin ve sadece Allah'a yönelmenin bu konuda çok önemli olduğunu söylemektedir. Namazı kılarken akli ve gönlü dünya işlerinde olan münafıklıktan kurtulamaz diyerek önemli bir uyarıda bulunmaktadır.⁷⁰

Zenbilli Ali Efendi, İslam âleminde özellikle Mutezilî âlimlerin ön plana çıkardığı "maruf" konusundaki düşüncesi ve bunu kanunnamelere uyarlamasıyla, Osmanlı Devleti'nin temel felsefesi olan Nizamı Âlem düşüncesinin en önemli teorisyenlerinden birisi olmaktadır. Bu gelenek bu aileye büyük ihtimalle aile şecerelerinin kendisine götürüldüğü büyük felsefeci, kalamcı ve müfessir Fahreddin Razi'den genetik olarak miras kalmıştır.⁷¹

Bakara sûresi 260. Ayeti yorumlarken, Hz. İbrahim'in bile mutmain olmak için Allah'ı görmek istemesinden bahseder.⁷² İnsan dünya sevgisinden uzaklaşarak ilahi aşka ulaşabilir. Bu dereceye ulaştığı zaman hırs, düşmanlık, hased, dünyaya düşkünlük, suizan, vb. boş işlerle uğraşmaz. Bu durum hâl ile olur kâl ve hırka, şal ile olmaz. Buna karşılık zamane insanların okumak veya işitmekle kalbinin tatmin olması mümkün değildir. Eğer insan işitmekle kalbim tatmin oldu, nefsim kemale erdi diyorsa bu ancak kibirdir.⁷³ Yazarımız "Benim mürebim olmasaydı, Rabbimi tanıyamazdım" hadisini yorumlarken, herkesin kâmil bir mürşide ihtiyacı olduğunu söylüyor. Göz, yüzde olmasına rağmen yüzü bilemez, bunun gibi nefis kendini tanıyamaz tanımak için aynaya ihtiyaç vardır. Bunun gibi sen eğer ayıbın ve kusurunu bilmek istersen bir insanı kâmil bul elini tut, hizmetini yap ve gönlüne gir böylece onun vasıtasıyla bu eksiklerini giderebilirsin. Yoksa nefsi emmare sana da zarar verir. Yazarımız "Yaşadığınız gibi ölür, öldüğünüz gibi dirilirsiniz" hadisini burada örnek getiriyor.⁷⁴

⁷⁰ Mahmut Kaplan, Sümeyye Yıldız, "Zenbilli Ali Cemalî Efendi'nin Risale-i Nasihat'i", Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi, c. 6, S. 27, Yaz, 2013, s. 53/a. Bundan sonra kısaca "Zenbilli, Nasihat" olarak zikredilecektir.

⁷¹ Uludağ, Razi, s. 92-105.

⁷² Bakara, 2/260.

⁷³ Zenbilli, Nasihat, s. 55/a.

⁷⁴ Zenbilli, Nasihat, s. 56/a.

Zenbilli Ali Efendi, "*Allah sizin suretlerinize ve amellerinize değil kalplerinize ve niyetlerinize bakar*" hadisini yorumlarken, düşmana esir olan birinin onların dinine geçip onlar gibi giyinmesinin imanına zararı olmayacağını söylemektedir. Çünkü insan kâli ile Müslüman olur, taatleri ile cennete girer ve hâli ile Allah'a yakın olur.⁷⁵ Mümin olan kişi diğer müminlere karşı düşmanlık ve kin tutmamalıdır çünkü muhabbet rahmandır, adavet şeytandır. Allah, düşmanlık edin rahmet bulun demedi, düşmanlığı aranızdan kaldırıp Allah'tan korkun ki rahmet bulun dedi.⁷⁶ Bundan sonra yazarımız diğer tefsirde de üzerinde durulan "*Bütün iyiliklerin başı dünyayı terk etmek, bütün kötülüklerin başı ise dünya sevgisidir*" hadisini yorumlamaktadır. Dervişin bütün dünyevi dereceleri sevmeyi terk ederek manevi makamlara yükselebileceğini ifade eder. "*Ölmeden önce öl*" hadisi ışığında kendinle hesaplaşıp nefsini yen yoksa nefsi emmareden kurtulup nefsi marziyye makamına yükselerek kazananlardan olman mümkün olmayacaktır. Bu duruma "*Bir kabın içinde içki dolu iken dışını yıkamakla temizlenmez*" diyerek çok güzel bir örnek vermektedir. Kişi savaşırken bazen kovalar, bazen kaçar bazen de döner. Sen de içindeki düşman nefsi-i emmare ile savaşırken dönsen, kalksan, otursan caizdir diyerek bir nevi tarikatlardaki sema gibi bazı ritüellere cevaz veriyor. "*Hz. İsa'nın Deccal'ı öldürdüğü gibi içindeki Deccal olan nefsinin öldürmek için İsa nefesli bir kişiye ihtiyacı vardır*" diyerek nefsin hastalıklarına tedavi yolu gösteriyor. Hatta bu nefsi teskin için bir kişiye dört hanım almanın caiz kılındığını ekliyor.⁷⁷

Zenbilli Ali Efendi nefis terbiyesi için dili döndüğünce ayet ve hadislerle bütün açıklamayı yaptıktan sonra işin sonunu Allah'a bırakmak gerektiğini söylüyor. Burada "*Şeriat sözler, tarikat fülleri, hakikat haller, marifet de servetin başıdır*" hadisini kaydederek konuyu özetliyor. Her kimse kendi haline güvenerek velayetim, kerametim, yakınlığım var derse yanlış yapar. Zira iyilik kişinin kendi hali değil Allah'ın fazlı ve hidayetidir. Kula gereken ise ümit ve korku arasında olmasıdır. Bir de müminin kalbini kırmamak gerekir. "*Müminin kalbi Allah'ın evidir, arşıdır, hazinesidir.*" hadisi bu konuda bizi uyarılmaktadır. "*Her müminin yüzüne rûşen bakıp, gökcek söz söylemek gerekir*" diyerek konuyu çok güzel özetlemektedir. Bu konuda zımmilere de aynı şekilde davranmak gerekir zira Hz. Peygamber: "*Zımmiye eziyet eden bana eziyet etmiş olur.*" buyurmuştur diyerek, Osmanlı hoşgörüsünün

⁷⁵ Zenbilli, *Nasihah*, s. 56/b.

⁷⁶ Zenbilli, *Nasihah*, s. 57/a.

⁷⁷ Zenbilli, *Nasihah*, s. 59/a,b-60/a,b-61/a,b.

kaynağını açıklamaktadır. Son olarak "*Sen de Hz. Peygamber ne amel ettiyse öyle amel et ki onun şefaatine nail olasın*" diyerek risalesini bitirmektedir.⁷⁸

Değerlendirme ve Sonuç

Aynı okuldan gelen ve büyük ihtimalle amcazâde olan iki âlimi karşılaştırdığımız zaman, düşünceleriyle birbirine çok benzedikleri görülüyor. Her iki eser de başta dervişler olmak üzere insanlara nasihat etmek için yazılmış ve konular ayet, hadis ve özlü sözlerle açıklanmaya çalışılmıştır. Sanki biri diğerinden özetlenmiş gibi Zenbilli Ali Efendi, amcazâdesinin "Tefsir Risalesi" isimli eserini okumuş ve onunla diğer okuduğu eserler ışığında kendi düşüncelerini de ekleyerek insanlara yol göstermek için bu risaleyi yazmış gibi geliyor insana. Cemal Halvetî tarikat şeyhi, Zenbilli Ali Efendi ise şeyhülislam olmasına rağmen her ikisi de ayet ve hadisleri işari metodla tefsir etmek konusunda birleşiyorlar. Bu da her iki âlimin aynı kaynaktan beslendiğini kesinlikle ortaya koyuyor. Böylece dönemin en önemli tarikat önderi ile ilmiye sınıfının lideri ortak medeniyet düşüncesini paylaşmış oluyor. Burada Fahreddin Razi düşüncesinin açık etkisi görülüyor.

Özellikle iki eserde de bütün işari tefsirlerin ana iddiası olan, Allah'ın Hz. Muhammed'in mürşidi olduğunun aynen söylenmesi çok ilginç. "*Allah rızasını kazanmak için ehlullah eteğinden tutmalı, her haline itaat etmeli ve kapısının eşliğinde nefsinin kurban etmelisin*" diyerek tarikata bağlılığı gerekli görüyorlar. Nefis terbiyesi her ikisinin de ortak problemidir. Nefsin Deccal'a benzetilmesi her iki eserde de var. Açık zikrin nefsin gururunu gizli zikirden daha fazla kıracağına söylenmesi ve en önemli zikrin ise "*la ilahe illallah*" olduğunu söylemeleri ikisinin de aynı okula mensup olduklarını açık biçimde gösteriyor. Nefis terbiyesinin her ikisinin de ortak önceliği olması değerler eğitimi bakımından hangi konuya daha fazla önem verilmesi gerektiğini gösteriyor.

Her iki yazarımız da "*Yaşadığınız gibi ölür, öldüğünüz gibi diriltirsiniz*" hadisi üzerinde çok duruyorlar. Osmanlı Devleti'nin üç kıtada asırlarca mücadele etmesinin temel dayanaklarından birisi bu yaşama ve yaşatma idealidir. Zenbilli Ali Efendi bu konuda "*Allah sizin suretlerinize ve amellerinize değil, kalplerinize ve niyetlerinize bakar*" hadisini yorumlarken, düşmana esir olan birinin şeklen onların dinine geçip onlar gibi giyinmesin imanına zararı olmayacağını söylemektedir. Çünkü insan sözü ile Müslüman olur, taatleri ile cennete girer ve hâli ile Allah'a yakın olur. Bu düşünce her iki

⁷⁸ Zenbilli, *Nasihât*, s. 61/b-62/a.

âlimi de cihadın önemi üzerinde müttefik kılıyor. Her ikisine göre de Müslüman inancını yaymak için sürekli çalışmalıdır. Osmanlı Devleti asırlar boyunca Alpler ve dervişler vasıtasıyla bu misyonun bayraktarlığını yapmıştır. Günümüzde Balkanlara baktığımız zaman bunun kalıntılarını görebiliyoruz.

Her iki âlim de günümüz hadisçilerinin uydurma diyerek yüz çevirdiği hadislere fazlasıyla yer veriyorlar. Örneğin kıyamete yakın geleceği ve Hz. İsa tarafından öldürüleceği söylenen Deccal olayı gibi. Zenbilli Ali Efendi bu hadisten şöyle bahsediyor: "*Nitekim âhir zamanda Deccal huruç idicek Hz. İsa emr-i hakla gökyüzünde nüzul idüp Deccal'ı katl itdükten sonra oğlan yılan ile oynaya. Ve deve arslan ile ve koyun kurd ile yürüyüp birbirine zarar irişdirmeye...*" Yine Cemal Halvetî "*Şeyhi olmayanın dini yoktur*" hadisini rivayet etmekte ve bunu kâmil bir şeyhe bağlanmaya delil göstermektedir. Her iki âlim de günümüzde uydurma oldukları belirtilen bunlara benzer birçok hadis kullanmaktadırlar. İncelediğimiz iki risaleden anlaşıldığı kadarıyla İslam dünyasında bazı âlimler bu hadislerin sahih olup olmadıklarını tartışırken, Osmanlı Devleti ve âlimleri pragmatik davranarak olgun bir medeniyet oluşturmuşlardır. Günümüzde İslam dünyasını kan ve gözyaşına boğan Şii fanatizmi ve Selefi şiddetine alternatif olacak en güzel örnek olarak değerlendirilebilir.

Zenbilli Ali Efendi mutmain bir kalbe sahip olmak için kâmil bir mürşide bağlanmanın önemi üzerinde durur. Ayette belirtildiği gibi, "*Hz. İbrahim dahi kalbinin mutmain olması için Allah'ı görmek istemişti*" diyerek bu konuda her türlü tedbirin alınması gerektiğini belirtmiştir. Cemal Halvetî ise şeytanın kâmil mürşidin kalbine giremeyeceğini bundan dolayı bir mürşide bağlanmanın önemli olduğunu söylemiştir. Zenbilli Ali Efendi şeyhülislamlığı döneminde, tarikatlar ve şeyhlerle bu alandaki uygulamalara genelde olumlu bakmıştır. Belki de bu gerçekleşmeden devletin uzun süre ayakta kalamayacağını düşünmüştür. Bu durum bozulmaya başladığı andan itibaren Osmanlı Devleti'nin gerilemeye başlaması onun ferasetini göstermiştir. Tarikat ve ilmiye sınıfı arasındaki bu uyum Osmanlı hoşgörüsünün oluşmasında ve yayılmasında olumlu sonuçlar vermiştir. Bunda her iki kurumun da insanların yetişmesinde dirsek teması içinde olmasının etkisi vardır. Kâmil mürşidin iyi insanın yetişmesi için ayna mesabesinde olduğu konusunda ittifak ederler. Bundan dolayı Osmanlı Devleti'nin dört bir tarafı medrese, tekke ve zaviyelerle donatılmıştır. Cemalîler ailesi bu konuda en önde gelen ailelerden olmuştur.⁷⁹

⁷⁹ Küçükdağ, *Pîri Mehmed Paşa*, 196-197.

Her iki âlimimiz de kötülüklerin ve iyiliklerin kaynağı konusunda ittifak etmişlerdir. Burada kullandıkları hadis, *"Bütün kötülüklerin başı dünyaya meyil, bütün iyiliklerin başı ise dünyayı terktir."* Burada *"dünyanın oyun ve eğlenceden ibaret olduğu gerçek yurdun ise ahiret"* olduğu konusundaki ayeti ifade ederler. Nefsin insanı dünyevileşmeye sürüklediğini bundan kaçınmak gerektiğini belirterek, gelecekte Müslümanlar için gerçekleşecek en büyük tehlikeyi önceden görmüşlerdir.

Allah'a ve peygambere imandan sonra ibadetlerin önemi üzerinde dururlar. İbadetler sürekli olarak kulu Allah'a bağlayan bir bağıdır özürsüz terk edildiği zaman bu bağ kopmuş olur. İbadet bağı koparanlar ise münafık olurlar. Kulun nifaktan şiddetle kaçınması gerekir yoksa nifak sıfatına sahip olan sonunda küfre düşer. İbadetleri gönülden gelerek gösterişsiz şekilde yapmak gerekir. Mesela Zenbilli Ali Efendi bir sözünde, *"Namaz gönülden ve muhabbetullah ile kılınmalıdır. Namazı kılarken aklı ve gönlü dünya işlerinde olan yine münafıklıktan kurtulamaz Muhabbeti İlahiyye'yi kalbinde duyanın aşkı ise maşukun tecellisidir ki o kişiye ne gam vardır ne de keder. Bu makamları ve halleri bilmek, ehl-i süluk ve ehl-i hâl olmayı gerektirir."* der. Her iki âlim de sürekli kendini hesaba çekmenin üzerinde dururlar. Cemal Halveti, *"Ölmeden önce ölünüz"* hadisini zikrederek sürekli kendimizi hesaba çekmemiz gerektiği üzerinde durmaktadır.

Her iki âlim de derviş olmanın şartları ve evliyalıktan bahsederek, cehri yani açık zikrin önemi üzerinde dururlar. Zenbilli Ali Efendi, bu konuda şunları söyler: *"Kişi içinden ne kadar zikrederse etsin yine de dünya işleri onun nefsinden yok olmaz. Ancak açıktan yüksek sesle zikir, dua ve ibadet etmek dünya meşguliyetini bir mertebe daha yok eder, nefsanî heva ve hevesler yok olur, şevk-i ilahi zuhur eder. Açıktan söylenen zikirlerin en faziletlisi La ilahe illallahtır... Hakiki derviş her ibadetini ihlâsla yapar, işine riya karıştırmaz. Malını hak yolunda harcar. Yoksa sureten derviş olup sireten kalbi yaralı, hastalıklı olan bu hallerden gafildir."*

İbadetlerin yanı sıra dile sahip olmak her iki âlimimiz tarafından da şiddetle tavsiye edilmiştir. Onlara göre dilin yalan, gıybet ve boş sözlerden temizlenmesi gerekir. Çünkü iman da küfür de dil ile olur. Dil zahirdir. Zahirimizi temizlersek batınımız da Allah sevgisi ile temizlenecektir. Gece gündüz ibadet ve zikirle meşgul olursak hak güneşi üzerimize ve içimize doğacak, batıl karanlığı batacaktır. Burada her ikisi de kap örneği vermektedir. Bir kabın içerisinde içki doluyorsa sadece dışını yıkayarak onu temizleyemeyiz. Kabın içindeki şarabı dökerek döndürerek iyice yıkamalıyız ki

murdarlık izi kalmamalı. İnsan da içindeki şeytani sıfatları dışarıya atmayınca Allah sevgisi tecelli etmez.

Müminin kalbi Allah'ın makamıdır, arşıdır. Bundan dolayı kalp kırmamaya çok dikkat edilmelidir. Peygamberimiz, "Zımmiye eziyet eden bana eziyet etmiş olur" buyuruyor. Mümin olmayana bu kadar önem verildiğine göre müminlerin hakkına daha fazla dikkat etmek gerekir. Bu hadisin bir şeyhülislam tarafından hatırlatılarak dile getirilmesi Osmanlıların yönetimleri altındaki Müslüman olmayanlara niçin bu kadar hoşgörülü davrandıklarını göstermektedir.

Ahir zamanda insanları doğru yoldan saptırmak için gelecek Deccal'ın insandaki temsilcisi nefistir. Nefis sürekli heva ve heveste olup insanı hakikatten uzaklaştırmakta ve helak etmektedir. O halde Hz. İsa gelip nasıl onu helak edecekse, biz de İsa nefesli birini yani kâmil mürşidi bulup nefsimizi engellemeliyiz. O zaman kişi âlemi nefsanîyetten âlemi ruhaniyete yükselir. Bu dereceye ulaştığımız zaman her işimiz ibadet, her sözümüz zikrullah ve her bakışımız hakkani olur. Nice insan bu dereceye sema ve devr, nicesi ilim ve terbiye, nicesi evrad ve zikir, nicesi hayır ve hasenat, nicesi de cömertlik ve alçak gönlülük sayesinde ulaşır.

Her İki âlim de risalelerini Hz. Muhammed'in yoluna bağlılıktan bahsederek bitirmektedir. Bu anlayış çağlar devam eden bir gelenektir. Hakka giden yollar çoktur ama asıl olan Hz. Muhammed'in yolunu takip etmektir. O nasıl amel ettiyse öyle amel edilmelidir. Peygamberimizin şefaatine nail olup rahmete ulaşmak için böyle yapılmalıdır. Osmanlı Devleti'nin sağlam olsun zayıf olsun hadislerine bu samimi bağlılıkları onlara ilahi yardımın kapılarını açmıştır.

Kaynakça

- Ateş, Süleyman, *Kur'ân-ı Kerim ve Yüce Meâlî*, Ankara, 1977.
- Bayram, Mikail, "Alâeddin Keykubad'ın İlmî Şahsiyeti", I. Alâeddin Keykubad ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri, 6-7 Kasım 2008, Konya, 2008.
- Hüsameddin, Hüseyin, *Amasya Tarihi*, İstanbul, 1927.
- Kaplan, Mahmut, Yıldız, Sümeyye, "Zenbilli Ali Cemalî Efendi'nin Risale-i Nasihat'i", Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi, c. 6, S. 27, Yaz, 2013.
- Küçükdağ, Yusuf, *Vezirozam Pîri Mehmed Paşa*, Konya, 1994.
- Küçükdağ, Yusuf, *II. Bayezid, Yavuz ve Kanunî Devirlerinde Cemalî Ailesi*, İstanbul, 1995.
- Özer, Süleyman, *Cemaleddin Aksarayî ve Tefsir Risalesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Ün. Sos. Bil. Enst., İstanbul, 2008.

Tayşî, M. Serhan, "*Çelebi Halife*", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 103, Ağustos, 1996.
Uludağ, Süleyman, *Fahreddin Razî*, Ankara, 1991.